

הגדה עברית

יציאה לחירות בזמנים של משבר

פירושים ממשנתו של
הרב יהודא ליאון אשכנזי – מניטו

עורכת: הילה פלדוט

הוצאת אֶדְרָא

עורכת הלשון: שרית בלונדר

דברי ההקדמה של הילה פלדות להגדה מבוססים על עבודת דוקטורט שכתבה על "משנתו של הרב יהודא ליאון אשכנזי – מניטו כהגות יהודית לאחר השואה". הדוקטורט נכתב במסגרת המחלקה לפילוסופיה יהודית, באוניברסיטת בר אילן 2025, בהנחיית פרופ' חנוך בן-פזי.

המקורות בספר זה הם מספריו ומשיעוריו של הרב יהודא ליאון אשכנזי – מניטו, אלא אם כן צוין אחרת.

© כל הזכויות לציורים של מנשה קדישמן שמורות למשפחת קדישמן.
© כל הזכויות לציור "היהודי הנודד" (1983) שמורות לעיזבון מיכאל סגן-כהן.
© כל הזכויות לציורי אילן ברוך שמורות לאמן.
נוסח ברכת המזון באדיבות הוצאת קורן ירושלים.

כתובה, אלג'יר, אלג'יריה, י"ד בניסן תר"ג (1843), כתב יד בדיו וגואש על קלף, גובה 37 ס"מ, רוחב 21.8 ס"מ, אוסף זיידע שולמן במוזיאון ישראל, מס' רישום: B.63.10.2730. צילום © מוזיאון ישראל, ירושלים, על ידי ארדון בר חמא

תודה ליהונתן, יכין ובוני – שותפים למסע הזהות ולמסורת,
תודה לכל מי שסייעו ותרמו ליצירת הגדה זו,
ותודה לאל.

מניטו יוצא ממצרים

הקדמה מאת מוקי צור

כמי שנולד בארץ, מעט מאוד פעמים חשתי את הדרך אליה. כשהייתי בן שמונה לקח אותי אבא לשביל מלא אבן בהרי יהודה. הליכה זו נמשכת בחיי ומתבגרת עמי. אבי היה אז ראש המחלקה הצרפתית של הקרן הקיימת ויחד הלכנו לייסוד נקודה חדשה בהרים. הייתה זו נווה אילן. בדרך סיפר לי אבא כי הקבוצה שתייסד את היישוב החדש היא קבוצה של לוחמי ההתנגדות היהודית בצרפת, בימי מלחמת העולם השנייה. אינני זוכר את הנאומים הציוניים שנישאו באותה התכנסות, באותו הטקס, אלא את ההליכה שנראתה לי אז ארוכה ודרמטית. הליכה בארץ קשה. כשקראתי את ההגדה שלפנינו, חשתי שאני חוזר לאותה הליכת ילדות בשביל הציוני של חלוצי צרפת וצפון אפריקה.

למניטו היו מורים רבים. אני יודע זאת. הקבלה הצפון אפריקאית ולוינס, סודות שושני והרב קוק ורבים אחרים, אך נדמה לי כי ארגוני הלוחמים הצעירים נגד הנאציזם בצרפת, מברחי היהודים לספרד ולארץ-ישראל בימי שואה, היו לו מקור חשוב בחזון יציאת מצרים. אז הבין את מקומו של הנוער במסורת.

אני מבקש לתרום לדיון על הגדת פסח ומדרשיה, תיאור של שני מוריי החלוצים: אהרון דוד גורדון ויוסף חיים ברנר. ניסיונם מבחינות רבות יכול להסביר את הצורך של מניטו לדרוש את יציאת מצרים.

חלוצות חוות כנרת החליטו לקיים סדר פסח. הן כיסו את השולחן בפרחי בר שליקטו בשדה. שמו הגדות והכתירו את גורדון הזקן להיות אב הסדר. הוא היה זקן וותיק בארץ. כשישבו ליד השולחן פרצו בבכי. עצם הישיבה המשותפת הזכירה להן את הסדר בבית המשפחה הרחוקה. חלום הארץ שהביא אותן לעלייה הפך אותן ליתומות. באותו הסדר, ההגדה של פסח לא נפתחה, אך גורדון החל לנחם את המשתתפות בו ולדבר איתן על יציאת מצרים שלהן ועל היצירה הישראלית וכאביה. יציאת מצרים הייתה נוכחת במקום.

בשנת תרפ"א, יוסף חיים ברנר, סופר שלא פרסם וממציא שלא הרוויח, שכר לו ולחבריו, עניי ציון ביפו, חדרים לפסח בבית משפחת יצקר. היה זה בית גדול שעמד מול בית הקברות המוסלמי. למקום הגיעו הסופר צבי שץ ואשתו רבקה, בת למשפחת יצקר. בערב החג התדפקה בשער הבית ערבייה ושאלה אם ראו בסביבה ילד. חושיו ההיסטוריים של ברנר נדרכו מייד. מחפשים ילד ערב חג הפסח? עלילת דם בדרך! הוא היה מודאג. רבקה שץ לעומתו, שאהבה לשיר, טענה כלפיו שעליו

ליהנות מהאקוסטיקה המופלאה במקום. אחיה הצעיר ניחם את ברנר – יש לו רובה. אומנם הרובה בראשון לציון אבל הוא יביא אותו. כך אמר, קיים, והביא את הרובה באותו הלילה. ברנר מאוד העריך את הצעיר, אבל כשהוזמן לסדר הפסח סירב להשתתף. הם מדברים על יציאת מצרים כאילו התרחשה אבל אנחנו עוד שם, במצרים. החג השני של פסח היה ב־1 במאי ודיירי הבית הלכו להפגין את אמונתם בתנועת הפועלים. ברנר סירב. לטענתו הם לא מבינים כי הסוציאליזם רחוק. הם משלים את עצמם. לדידו של ברנר יציאת מצרים וחזון הגאולה עדיין לא התקיימו והחוגגים אותם כאילו אכן הוגשמו, משקרים לעצמם. ב־1 במאי פרצו הפרעות. במהלכן נרצח ברנר.

*

הפסח של החלוצים היה מדרש חי: הם חשו את עצמם כיוצאי מצרים ודווקא בשל כך הגדתם השתנתה. לדידם הייתה יציאת מצרים מחויבות אקטואלית וציווי מוסרי ולא פיסת זיכרון. יציאת מצרים כתנועה משחררת אומצה על ידי תנועות מהפכניות וקבוצות שמרניות גם יחד. מניטו היה שייך לשניהם גם יחד. אמונתו היהודית נשאה גם את בשורת המהפכה הצרפתית של חירות, שוויון ואחוזה כנוכחת בהגותו לצד אמונתו הציונית והדתית. המתח הפנימי מזין את הוראתו ואת דרכו. על כן הוא יכול לדרוש את ההגדה כפי שהוא דורש.

זהו ניסיון מקביל ליצירה הקיבוצית של הגדת פסח החדשה. לא בפרטיה אלא בעצם הניסיון. כשחקרנו את הגדת הפסח הקיבוצית מצאנו 6000 גרסאות מודפסות של הגדת פסח המסורתית שנאספו בספרייה הלאומית מהמצאת הדפוס ועד 1960. כ־700 הגדות שונות הודפסו בקיבוצים משנות ה־30 ועד שנות ה־60 למאה העשרים. קיבוצים הוציאו כל שנה הגדה שונה כי חשו כי על ההגדה לשקף את המאורעות הדרמטיים העוברים על העם היהודי ועל הקיבוץ.

בקיבוץ הדתי "יבנה" נמצאו שתי הגדות מיוחדות. חבריו היו מחויבים להגדה המסורתית אך שנתיים הוציאו הגדה נוספת שנקראה אחרי ההגדה המסורתית. גם לאחר מכן, כשלא הדפיסו הגדה נוספת, יש להניח כי היא נדרשה בעל פה כדי להתאים את ההגדה למקום ולזמן. מניטו לימד אותנו כי צו יציאת מצרים נמשך. כי הוא מחייב.

*

ההגדה הקיבוצית נענתה באופן רדיקלי לתביעה זו. היא חזרה אל הסיפור המקראי שרק הדיו נרשמו בהגדה המסורתית. הסדר הקיבוצי החזיר את משה להגדה (הצנוורה שההגדה המסורתית צנוורה את משה נבעה כנראה מפני פחדי מעצביה מאתאיזם, מפירושים נוצריים ואולי גם מפני רצונה לשמור על קורבן הפסח המקדשי כמרכז ההגדה).

בין כותבי ההגדה הקיבוצית אומנם היו גם אתאיסטים אך חשוב יותר היה להם מעמדה התאולוגי המדגיש את האחריות האנושית להיסטוריה שאינה חייבת להתבטל בתפישות אתאיסטיות. רבים הם גם אתאיסטיים הטוענים בתוקף כי אחריות אנושית להיסטוריה אינה קיימת.

ההגדה הקיבוצית מדגישה את האביב ואת השדה, ומכילה את "שיר השירים". בחלק מההגדות המסורתיות "שיר השירים" מופיע, אך נעלם עם השנים, כנראה מתוך חשש למשיחיות שקר.

ההגדה הקיבוצית, כמו ההגדה המסורתית וכמו פירושו של מניטו, מדגישה את המתח בין יסוד "המה נשתנה?" ובין היסוד "שבכל דור ודור", את יסוד התמורה ואת עקרון הרצף ההיסטורי. חשוב לראות איך יסודות אלה פועלים זה על זה. ה"מה נשתנה?" הופך לזיכרון השב אל עצמו, רצף הדורות מעורר את המודעות למשתנה.

לא הגענו ל"הפי אנד" של ההיסטוריה היהודית, לא ל"הפי" ולא ל"אנד". גם אלה שיצאו ממצרים הגיעו אחרי היציאה למדבר, לא להר סיני ולא לארץ המובטחת. אלה עמדו כאופק ותקווה. מכאן נולדה המחלוקת שעוד מלווה אותנו.

אך יש להבחין באופן ברור בין מחלוקת שמטרתה פילוג ובין מחלוקת שמטרתה חתירה לגילוי האמת. כמו שיש להבחין בין תביעה לאחדות שבאה על מנת להשתלט או להשליט את עצמה ובין אחדות שהיא התביעה לקבלת האחריות המשותפת. יש להבחין בין מחלוקת שבאה לעודד דו-שיח ובין מחלוקת שבאה להשתיק ולהחרים.

דיאלוג מקורו בהכרה בזולת, באחריות הנובעת ממחויבות לאחר. מחלוקת אחרת באה לעורר פחדים קמאיים מפני השונה. יש מחלוקת המבוססת על תפיסה שיש לתת לזמן לגלות דרך, שיש בה פרקים הסמויים מן העין אך דרך שבה ייפגשו הצדק והאמת. את הפער בין שתי תפישות המחלוקת והאחדות אפשר לגלות בטונים של הדוברים אותה. התביעה הצועקת מחלוקת ואחדות ניכרת בכך שהיא נוטה לאבד את חוש ההומור, שהוא גלאי ידוע של מורכבות.

מניטו היה שייך מבחינת גילו לדור הפלמ"ח. לדור המתנדבים שהגיעו מהגולה להילחם במלחמת העצמאות. לעולי תנועות הנוער החלוציות שהגיעו ארצה במלחמת העצמאות ובכלל זה מצפון אפריקה ומצרפת. קול דורו מופיע בבירור בהגדה שלפנינו.

פרק זעיר במלחמת העצמאות יכול לשקף יפה את היצירה שלפנינו. בירושלים הנצורה התגייס גדוד של חרדים, "גדוד טוביה". גדוד יחידי שנקרא על שם מפקדו. אבא שלי, שעמד בראש לשכת הגיוס של ירושלים, עמד בקשר עם גדוד זה שהיה לומד ביום, ובלילה היה מבצר את ירושלים, מבצר את ירושלים בחשכה. בתחילה, הגדוד הוציא לאור ביטאון אך זה נסגר במהרה כי חשף ניגודים ובעיות לרוב. עם זאת, הגדוד המשיך בעבודתו ובלחימתו.

סיירי הפלמ"ח פרצו את הדרך לעיר, היא "דרך בורמה". בחג השבועות הופיעו חיילי גדוד טוביה לבושים בבגדי חג מהודרים לפרוץ את הדרך לירושלים: לסקל אבנים, לפוצץ סלעים. הם הגיעו מצד אחד של העיר ונפגשו עם אנשי הפלמ"ח שהופיעו מן הצד השני. הפגישה הייתה נרגשת. עמה הסתיים המצור על ירושלים. האם פרצו את המחלוקת? האם כוננו את האחדות? ויכוחים תאולוגיים לא היו שם. האבק והאבנים היו לטקסטים שהכריזו על מחלוקת ואחדות.

מה נשתנה?

מוקי צור

קיבוץ עין גב

מנשה קדישמן, "ראש כבשה ומחללת"

דבר בעתו מה טוב

הקדמה מאת הרב אורי שרקי

"יציאת ישראל ממצרים תישאר לעד האביב של העולם כולו". כך כתב הראי"ה קוק בקובץ "מגד ירחים". לאמור שאלמלא המאורע ההיסטורי הממשי של יציאת מצרים היה מקום למחשבה שהחירות אינה אלא פיקציה, שהאדם נתון לשלטונם המוחלט של חוקי הטבע, ושהיצר הרע – הבנוי על יסוד של קנאה ושנאה ותחרות – הוא השליט בנפש. השחרור של אומה שלמה מן העבדות הוא הראיה הממשית המבטלת את התפיסה הפסימית לפיה לעולם לא יעלה בידי האדם לבנות עולם שבו היצר הטוב – החפץ בחיים ובמתן חיים – יגבר על האפלה של כוחות הרוע. המהר"ל מפראג ב"דרך חיים" מבאר שהתהפכות הרצון של פרעה להוציא את ישראל מתחת שעבודו היא נס גדול יותר משינוי כוחות הטבע שנתגלה במכות מצרים, משום שהוא נבע מההכרה שגם הדטרמיניזם הפוליטי איננו שולט באדם.

משום כך, כל מעשה ליל הסדר, המקבע את זיכרון היציאה בנפש הישראלית, מטיל על עם ישראל משימה של אחריות על גורל האנושות כולה. לא רק ישראל הם היוצאים מהשעבוד, כי אם האנושות כולה בזכות ישראל. מתוך כך מקבלת שאלת הגדרת הזהות של ישראל בתור העם הנושא בקרבו את בשורת החירות, משמעות אוניברסלית. יש לברר מי הוא אותו ישראל שבידו למלא את המשימה של גאולת העולם. הבירור נעשה על ידי שאלותיהם של הבנים שבהגדה.

על רקע זה מובנת מרכזיות הגותו של הרב יהודא ליאון אשכנזי – מניטו, שמתרכזת בשאלות של זהות. ההבנה שדורנו עובר תהפוכות בהגדרת זהותו, מיהודי של גלות, בן דת משה תחת חסות האומות, לעברי לאומי בעל מסר אוניברסלי, היא הגרעין הפנימי של תורתו, העושה אותה לכה אקטואלית וכה נדרשת לדורנו המלא תהייה. על ידי תורתו מתברר כיצד ה' דיבר טוב על ישראל.

מה טוב ומה נעים שביאורי תורתו להגדה של פסח, בעריכתה המקצועית והמלומדת של הילה פלדוט, רואים אור בימים אלה שבהם עם ישראל נולד מחדש ומכין את עצמו לשיבת השכינה ציונה.

אורי שרקי

ירושלים

מיכאל סג'יכהן, "היהודי הנודד", אקריליק ועיפרון על בד רפוי ועל דיפטך, 1985

הלילה הזה

הקדמה מאת הילה פלדוט

לעיתים הם עפים יותר מאלפיים קילומטרים בשביל להגיע לכאן. העופות המלכותיים האלה משננים את המפה של השמים והארץ ואז מורשים אותה מדור לדור. ההיסטוריה שלהם בארכיפלג הזה עתיק כל כך, שהם מזוהים עם שמה של המדינה. זוג אחר זוג, משפחה אחר משפחה, מבוגרים וצעירים, ממשיכים במעופם לעבר המקום הנחפץ. השינויים בארץ בעקבות השתלטותם של בני האדם מכבידים על פני גובה המסלול, ולעיתים הקור קשה מנשוא. עתה, מקום הנהר אשר שונן בקרב המבוגרים, מורשים אותו לצעירים במעופם. בכך זיכרון השמים לא יישכח לעולם. ריח הזיכרון עולה מן הארץ וממלא את האוויר בהבטחה ובתקווה גדולה. (נדידת העגורים אדומי הכתר, בהשראת Jappon un Nouveau Monde Sauvage).

בדומה לציפורים, זיכרון של שמים על הארץ נשמר אצל בני האדם, ובפרט בעם היהודי, דרך המסורת הבין-דורית העוברת בין הורים לילדיהם. מסורת זו מתקשרת עם מסורת הזיכרון של הנבואה ושל הזהות העברית המונותאיסטית, המתחילה בספר בראשית, בסיפור בריאת העולם, ומסתיימת בספר דברי הימים. הפסוק האחרון בתנ"ך מסתיים בתקווה המשיחית לבניית בית מקדש לאלוהים, בדברי כורש, מלך פרס: כָּל מְמַלְכֹת הָאָרֶץ נָתַן לִי ה' אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם, וְהוּא פָקַד עָלַי לְבָנוֹת לוֹ בֵּית בִּירוּשָׁלַיִם אֲשֶׁר בִּיהוּדָה. מִי בָכֶם מִפֶּלַע עֲמוֹ, ה' אֱלֹהֵינוּ עֲמוֹ – וַיַּעַל.

בריאת העולם, ההיסטוריה של האנושות וההיסטוריה של העם היהודי קשורים זה בזה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי גם בהגדה של פסח ובסיפור יציאת מצרים.

דוגמה לכך קיבלנו מסדרי הפסח המשפחתיים שהיינו עורכים בבסיסים צבאיים, בהובלת בעלי יהונתן כרב צבאי – יהונתן היה מצרף את החיילים הדרוזים הישובים בסדר לממד האוניברסלי של סיפור יציאת מצרים. יתרו, נביא העדה הדרוזית, היה לפי מסורת חז"ל אחד מיועציו של פרעה. כנגד קביעתו של פרעה כי כָּל הַבָּנִים הַיְלֻדִים הַיֵּאֲרָה תִשְׁלַיְכֶהוּ, יתרו בחר לברוח ממצרים למדיין, הוא לא רצה להיות שותף לאכזריות של פרעה בהכחדת העם העברי במצרים.

במעברי הזהות של עם ישראל ביציאתו ממצרים, לפי מסורת אבותיו, ראה מניטו אירועים המלווים אותנו עד עצם היום הזה. לאחר "תור הזהב" במצרים, בתקופתו של יוסף, מתחילה אנטישמיות וביטוייה הוא עינוי ושיעבוד. העם העברי השבטי, שמסורת אבותיו בידי, יוצא ממצרים לראשונה כעם ישראל. לאחר חציית ים-סוף הוא מגיע להר סיני לקבלת התורה ואף נקרא לחזור אל ארץ העברים, שבמהלך שנות הגלות במצרים אינה ריקה מתושבים.

מעברי הזהות שעל העם העברי לעבור ביציאתו ממצרים, משבטים לעם, מעוררים רצון למרידה ותחושות תסכול בקרב העם, אשר לדעת מניטו ניתן לראות שרידים להם אף בימינו אנו. מקצתם נשארו בתודעה של הר סיני והם מבקשים להישאר כקהילה יהודית הרואה את עצמה כמסורת בעלת קודקס חוקי-הלכתי מחייב.

יש שנשארו בתודעת המדבר ומבקשים להישמר כקהילה יהודית בעלת מסורת אוניברסלית עם ערכים של הומניזם, אהבה, חופש וחירות. ויש מי שרואים בשיבה לארץ-ישראל ניסיון לנורמליזציה של מסורת לאומית, כנגד הרדיפות והאנטישמיות, ואף זונחים את הממד התורני והאוניברסלי של הזהות העברית. על פי דרישת חז"ל, בזמנים של מעברי זהות בין הגלות ובין הגאולה נשקפת מידה של סכנה ממשית לעם ישראל בחזרתו לארץ, אם הוא אינו יוצא מהזהות הפרטית-שבטית אל עבר זהותו הכוללת כעם. ישנם יחידים שזוכים לכך, אותם שפועלים למען הכלל ולא כפרטים, כמעשה נחשון בן עמינדב, כשירת מרים עם שאר הנשים לאחר חציית ים-סוף ואמירתם של שני המרגלים, כלב בן יפונה ויהושע בן נון: טובה הארץ מאד מאד. בהתייחסו לעיתות סכנה אלה ולדברי חז"ל, מכוון מניטו שאלה דווקא כלפי המנהיגים של העם היהודי במהלך הדורות וכלפי ראשי "השבטים" – האם הם יודעים על דרישה זו של חז"ל בהתייחס למעברי זהות בתקופות של מעבר בין גלות לגאולה? או שמא הם דבקים בזהות הפרטיקולרית שלהם ושל אנשיהם המקדמת את מטרותיהם בלבד? שהרי בזמן דילול הזהות שלנו כעם ישראל השב לארצו, המופרד בתוכו ומפוזר בארץ ובתפוצות, מגיע אויב אכזר הפוגע בדרךנו לחירות – עמלק.

מניטו נע אף הוא בין מעברי זהות: בין מסורת הקהילה היודו-ספרדית קבלית באלג'יריה ובין הקהילה הפילוסופית-הגותית אשכנזית בצרפת. מיהודי-צרפתי יליד אלג'יריה, ליהודי-עברי השב אל עם ישראל ולא-ארץ-ישראלי, וכל זאת בזמני מעבר בין גלות לגאולה, בין שואה לתקומה, בין מסורת לפוסט-מודרניזם. כשעלה מניטו לארץ והתיישב בירושלים, הוא נפגש ושילב בכנסיו ובשיעוריו אנשי רוח ישראלים הקשורים לנושא הזהות היהודית-ישראלית המתפתחת והמתגבשת בארץ. אנשים כמו יונתן רטוש (תנועת העברים הצעירים, "הכנענים"), א"ב יהושע, ישעיהו ליבוביץ, אלי בן-גל ואחרים. גם אם דעותיהם הפוליטיות היו שונות, ירושתו היהודית-צרפתית בדבר הפלורליזם והאחוה הובילה אותו לכפור בשיטה הרואה ביחסים בין בני האדם קונפליקטים חברתיים נצחיים שאינם ניתנים לפתרון אלא דרך מלחמות פוליטיות, שכל מטרותן היא להביס את הצד השני ולא לממש אינטרס המשותף לכלל החברה.

בין מניטו ובין אנשי הרוח הישראלים עמדו רגשות של כבוד והערכה רבה. מניטו אף ראה במשוררים, באמנים וביצירה הישראלית המתחדשת סוג של נבואה, ובלשון מניטו:

נראה שאנו מגיעים לתקופת התחדשות כוח הנבואה בבחינת כלל ישראל. הרמזים הראשונים לכך נשמעים בקרב המשוררים הישראלים [...] המשוררים מנסים בשפתם הייחודית לפתוח לפנינו אשנב קטן כדי שנוכל אולי לגעת בקצת רוחניות. (תחיית האמנות העברית, חלק 2.)

ההגדה שלפנינו מלווה באיורים ובציורים של אמנים ישראלים המבטאים את מעברי הזהות היהודית הפרטית והכללית, דרך היצירות של מנשה קדישמן, מיכאל סגן-כהן ואילן ברוך. דימוי הציפור הוא ביטוי לחופש, לדרור, ל"יהודי הנודד", ל"עוף החול", לתקווה, לאחוה, לשלום וכהמשך השיח עם ההגדה העתיקה שנשתמרה מהמאה ה-13 בגרמניה, "הגדת ראשי הציפורים". הסברים רבים נכתבו על אודות השימוש בראשי הציפור לתיאור היהודים בהגדה זו. עם זאת, אמנים ישראלים עכשוויים ממשיכים ליצור דימויים בהשראתה, סביב נושא הזהות היהודית ומעברי הזהות בין היהודי הגלותי ובין היהודי-ישראלי השב לארצו.

האמן מנשה קדישמן (1932-2015) נולד ויצר בתל אביב. במהלך שירותו הצבאי בנח"ל היה רועה צאן בקיבוץ מעיין ברוך, דבר שהשפיע רבות על יצירותיו. הוא למד אמנות באנגליה ועסק בציור, רישום ופיסול. בשנת 1995 קיבל את פרס ישראל בתחום הפיסול. להלן דברים שנאמרו בשנת פטירתו:

כאמן ענק היית כולך שייך לארץ ולהיסטוריה שלה. אבל לא היית אמן ילידי, כנעני, אלא אמן יהודי. מעולם לא שכחת את מרחץ הדמים בעיירות אוקראינה שממנו הגיעו הורייך, החלוצים, לארץ ישראל. הקשר שלך עם ההורים שלך עמד בניגוד לכל מה שחושבים על הצברים. אהבת אותם וצמחת מהם, חיית בכל נימי נפשך את ההורות של הורייך, שנעשתה ההורות שלך עצמך. כאב שהיה גם אם, נעת בין הקטבים של אימהות יולדות ואבות המקוננים על הבן הנעקד. בכוח ההורות הזאת לא רצית ולא יכולת להמשיך את פעולתך מחוץ לישראל, אף כי כאמן בינלאומי יכולת לנחול הצלחה בכל אחד ממרכזי האמנות של זמננו". (שני ליטמן, "הארץ", ציטוט של פרופ' דן מירון בהלוויה, 10.5.15).

לאחר הסכמי אוסלו, המדינה נתנה את פסל שתי הציפורים המתנשקות שלו כמתנה לקלינטון, רבין וערפאת. באותו הזמן אבא החליט להפוך את החולצה הלבנה המפורסמת שלו וללבוש אותה עם התפרים כלפי חוץ. מאותו היום הוא לבש את החולצות שלו הפוך. בנחישות. כשהייתי מגישה לו חולצה הוא היה בודק שהיא הפוכה לפני שלבש. הוא אמר שיהפוך אותן חזרה רק כשיגיע השלום. עד יומו האחרון הוא לבש אותן הפוך. הוא מאוד אהב את הארץ. (רותי זוארץ בריאיון עם מאיה קדישמן, "מעריב" 2.10.2015).

מיכאל סגן-כהן (1944-1999) נולד בירושלים והחל את לימודיו בפילוסופיה ותולדות האמנות באוניברסיטה העברית. בעקבות המשך לימודיו בניו-יורק, התחדדו עבורו נושאים של זהות ומעברי זהות, כשהבסיס היה הבית בו גדל, כפי שמתארים דבריו הבאים על אביו:

עיניו היו פקוחות בעיקר לאנשים, לטיפוסים, עדות ומנהגים. אהב חומס טוב ובאדיקות היה מביא חומס מרחמו. השפה העברית והתנ"ך היו אהובים עליו במיוחד. אל היהדות התייחס כאל דת שונה, השילוב הזה שבין דת ולאום קסם לו. שבת היתה שבת עם קידוש, ניגון, מפה לבנה ואוכל טוב. [...] ביום כיפור נהגו לצום בבית. בשמחת תורה נהג אבא לקחת אותנו לחצרות החסידים במאה שערים. היה מתלהב מדבקותם ולעיתים היה מצטרף למעגלי הרוקדים. [...]

הקשר אל המקורות, אל התנ"ך, התחזק אולי משום שהייתי בחו"ל, כל כך הרבה שנים. עוד מעט אשלים את עבודת הדוקטורט ואחזור. [...] כי הרי אנחנו יושבים בארץ בגלל ספר, בגלל התנ"ך. ספר הספרים. צרפתי לא יושב בצרפת בגלל ספר וגם אמריקאי לא. אנחנו יושבים בארץ הזו בגלל שלושה אבות וארבע אימהות. (ריאיון עם ציפי מלכוב 1986, "אבא נתן הכל").

האמן אילן ברוך (-1974) נולד בירושלים בשכונת הבוכרים. בעידוד אביו החל ללמוד ציור כבר בשנות נעוריו. יצירותיו בעלות אופי ריאליסטי והן נמצאות באוספים פרטיים וציבוריים בארץ ובחו"ל, כמו מוזאון תל אביב ומוזאון ישראל. להלן דברים שכתבה בקטלוג אוצרת התערוכה שלו בגלריה קורידור, בתל אביב:

במשך שנים, צייר האמן מתוך התבוננות ולא נעזר באמצעים חיצוניים כמו צילום. לאחרונה, חלה תפנית בהתבססותו רק על המבט [...] בצפייה בציוריו, קיימת תחושת פרדוקס שכן הציור מעביר גם את תחושת חלופיות מושאיו, כחלק מטבע משתנה, וגם את אופיים הנצחי, באופן שבו קשה למקמם. דרך צבעוניות עזה ודיוק פרטים פיגורטיבי ריאליסטי, ברוך חוגג את מורכבות הנוף הישראלי ואת העדות לקשר האנושי המתמשך אליו. ציוריו מתארים מרחב שלא ברור אם אנו משתוקקים אליו, או כבר נמצאים בו. מרחב שהוא מצד אחד מוכר, ומצד שני נקי מכפות הדעת. ("אם יש גן עדן", אריאל רום 2023).

מניטו ראה במסורת היהודית וכן בהגדת הפסח המסורתית, את מדורת השבט של העם היהודי לדורותיו, הנהנה מחומה ומאורה, כל פרט לפי מידת קרבתו או ריחוקו ממנה. עם זאת, כל אחד ואחת בשבתו עם בני ביתו ועם "שבטו", עליו לדרוש ולברר בהגדה מהו עבורו, ולא עבור שבט אחר – הלילה הזה?